

## नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या

महेश मलिकार्जुन पडलवार

DOI: <https://doi.org/10.65578/ijarmt.v2.i2.1259>

### गोषवारा

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या उपजीविकेचा महत्त्वपूर्ण आधार शेती व शेतीपूरक व्यवसाय आहे. तथापि, अल्पभूधारणा, कोरडवाहू शेती, सिंचनाचा अभाव, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारपेठेतील अस्थिरता, कर्जाची उपलब्धता व कर्जबाजारीपणा, तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर, कृषी निविष्टांच्या वाढत्या किमती आणि बिगरशेती रोजगाराच्या अपुऱ्या संधी यांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची स्थिरता कमी राहते. नांदेड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार 33.61 लाख असून त्यापैकी 72.8 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण आहे. जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे स्वतंत्र जनगणना-आधारित आकडे उपलब्ध आहेत. या संशोधनात दुय्यम माहितीच्या आधारे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्यांचे कृषी-अर्थशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. उत्पादन घटकांची उपलब्धता, उत्पादन खर्च, उत्पन्न, कर्ज, बाजारपेठ, सिंचन, शेतीतील जोखीम आणि शासकीय हस्तक्षेप या प्रमुख चलांचा विचार करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की आदिवासी शेतीसमोरील समस्या या केवळ उत्पादनाशी संबंधित नसून त्या उत्पादनक्षमता-उत्पन्न-कर्ज-बाजारपेठ-उपजीविका या परस्परसंबंधित आर्थिक चक्राचा भाग आहेत. त्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी सिंचन, संस्थात्मक कर्ज, उत्पादनाचे मूल्यवर्धन, बाजारपेठेपर्यंत थेट प्रवेश, पीक विविधीकरण, शेतीपूरक व्यवसाय आणि सामूहिक उत्पादक संस्थांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

**मुख्य संबोध:** आदिवासी शेतकरी, कृषी अर्थव्यवस्था, अल्पभूधारक, कर्जबाजारीपणा, सिंचन, बाजारपेठ, उत्पादन खर्च, नांदेड.

### 1. प्रस्तावना

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण भागातील गरीब व वंचित घटकांसाठी शेती ही केवळ आर्थिक क्रिया नसून रोजगार, अन्नसुरक्षा आणि सामाजिक अस्तित्वाचा प्रमुख आधार आहे. आदिवासी समाजाच्या बाबतीत शेती, पशुपालन, वनउत्पादने आणि मजुरी यांचा परस्परावलंबी उपजीविका नमुना दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील आदिवासी भागांमध्ये शेतीचा मोठ्या प्रमाणावर कमी उत्पादकता, मर्यादित सिंचन आणि कमी निविष्टा वापराशी संबंध असल्याचे राज्याच्या आदिवासी विकास विभागाच्या अहवालांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. त्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या समजून घेताना केवळ शेतमालाचे उत्पादन नव्हे, तर उत्पादन खर्च, निव्वळ उत्पन्न, कर्ज, बाजारभाव आणि जोखीम व्यवस्थापन या घटकांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचा वाटा 72.8 टक्के आहे. जिल्ह्याचा भौगोलिक विस्तार 10,528 चौ.कि.मी. असून जिल्ह्यात 16 तालुके आहेत. किनवट, माहूर, हिमायतनगर, हदगाव, भोकर आदी

परिसरांमध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे महत्त्व विशेष आहे. 2011 च्या जनगणनेत नांदेड जिल्ह्यासाठी अनुसूचित जमातींची स्वतंत्र प्राथमिक जनगणना माहिती उपलब्ध आहे.

## 2. संशोधनाची उद्दिष्टे

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या प्रमुख आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी शेतीतील उत्पादन खर्च व उत्पन्नाचे स्वरूप समजून घेणे.
3. अल्पभूधारणा व सिंचनाच्या अभावाचा कृषी उत्पादकतेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करणे.
4. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करणे.
5. कृषी बाजारपेठेतील अडचणी आणि मध्यस्थांची भूमिका स्पष्ट करणे.
6. शासकीय योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे.

## 3. संशोधन पद्धती

सदर अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. भारताची जनगणना 2011, नांदेड जिल्ह्याची सामाजिक व आर्थिक माहिती, महाराष्ट्र शासनाचा आर्थिक पाहणी अहवाल, आदिवासी विकास विभागाचे अहवाल तसेच राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या कृषी कुटुंबविषयक अहवालांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

महाराष्ट्राच्या अर्थ व सांख्यिकी विभागाकडे नांदेड जिल्ह्याचे 2024 पर्यंतचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल उपलब्ध आहेत. तसेच महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल 2024-25 उपलब्ध आहे.

संशोधनाची मर्यादा : या लेखात प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षणातून प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी वापरलेली नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची सरासरी, कर्जाची सरासरी रक्कम किंवा उत्पादन खर्च यांसंबंधी नांदेड-विशिष्ट आकडेवारीचे अनुमान केलेले नाही.

## 4. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या प्रमुख आर्थिक समस्या

### 4.1 अल्पभूधारणा आणि जमिनीचे विखंडन

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक अडचणींचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे मर्यादित जमीनधारणा. लहान क्षेत्रावर शेती केल्यामुळे यांत्रिकीकरणाचा खर्च तुलनेने अधिक पडतो आणि उत्पादनाचे प्रमाण कमी राहते. परिणामी प्रति कुटुंब कृषी उत्पन्न कमी राहण्याची शक्यता वाढते.

जमिनीचे पिढ्यान्पिढ्यांचे विभाजन झाल्यास भूधारणेचे आर्थिक प्रमाण कमी होते. अशा परिस्थितीत कुटुंबाची अन्नाची गरज, उत्पादन खर्च आणि कर्जफेड या तिन्ही गरजा शेतीच्या मर्यादित उत्पन्नातून पूर्ण करणे कठीण होते.

### 4.2 सिंचनाचा अभाव आणि पावसावर अवलंबित्व

शेतीच्या उत्पादनक्षमतेमध्ये सिंचनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आदिवासी भागात सिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधा ही संरचनात्मक समस्या आहे. महाराष्ट्राच्या आदिवासी विकास विभागानेही आदिवासी क्षेत्रातील सिंचन सुविधा मर्यादित असल्याचे नमूद केले आहे.

पावसावर आधारित शेतीमध्ये पावसाचे प्रमाण व वितरण अनिश्चित असल्यामुळे उत्पादन जोखीम वाढते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वर्षानुवर्षे स्थिर राहत नाही. अशा अनिश्चित उत्पन्नामुळे कर्जफेडीची क्षमता कमी होते.

#### 4.3 उत्पादन खर्चातील वाढ

बियाणे, खते, कीटकनाशके, मजुरी, मशागत, सिंचन, वाहतूक आणि यंत्रसामग्री यांचा खर्च वाढल्याने कृषी उत्पादनाचा एकूण खर्च वाढतो. जर बाजारातील शेतमालाच्या किमतीत त्याच प्रमाणात वाढ झाली नाही तर निव्वळ कृषी उत्पन्न कमी होते.

आर्थिक दृष्टिकोनातून शेतकऱ्याचे वास्तविक उत्पन्न हे केवळ विक्री उत्पन्नावर अवलंबून नसून : निव्वळ कृषी उत्पन्न = एकूण कृषी उत्पन्न – एकूण उत्पादन खर्च  
या संबंधावर आधारित असते.

त्यामुळे उत्पादन वाढविण्याबरोबरच उत्पादन खर्च कमी करणेही महत्वाचे आहे.

#### 4.4 कर्जबाजारीपणा

कृषी क्षेत्रात कर्ज हे उत्पादनासाठी आवश्यक भांडवलाचे साधन असले तरी अनिश्चित उत्पादन व उत्पन्नामुळे ते आर्थिक ओझ्यात रूपांतरित होऊ शकते.

राष्ट्रीय पातळीवरील NSS च्या 2018-19 कृषी कुटुंबांच्या स्थितीविषयक अहवालानुसार 50.2 टक्के कृषी कुटुंबे कर्जबाजारी होती आणि कृषी कुटुंबांवरील सरासरी थकीत कर्जाची रक्कम ₹74,121 होती. ही आकडेवारी नांदेडच्या आदिवासी शेतकऱ्यांची थेट आकडेवारी नसली तरी ग्रामीण कृषी कर्जाच्या व्यापक आर्थिक संदर्भासाठी महत्वाची आहे.

आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी संस्थात्मक कर्जाची उपलब्धता मर्यादित असल्यास अनौपचारिक कर्जस्रोतांवरील अवलंबित्व वाढू शकते. यामुळे कर्जाचा वास्तविक खर्च वाढण्याची शक्यता असते.

#### 4.5 बाजारपेठेतील अस्थिरता

शेतमालाचे उत्पादन झाल्यानंतर त्याला योग्य बाजारभाव मिळणे ही शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थैर्याची दुसरी महत्वाची अट आहे. उत्पादनाच्या वेळी बाजारभाव कमी असणे, स्थानिक बाजारपेठेपर्यंत वाहतुकीचा खर्च, साठवणूक सुविधांचा अभाव आणि माहितीची कमतरता यामुळे शेतकऱ्याची सौदेबाजीची क्षमता कमी होते.

आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी ही समस्या अधिक गंभीर ठरू शकते कारण लहान उत्पादनाचे प्रमाण आणि तातडीची रोख पैशाची गरज यामुळे शेतमालाची त्वरित विक्री करावी लागू शकते.

#### 4.6 कृषी तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर

उच्च उत्पादक बियाणे, आधुनिक सिंचन पद्धती, यांत्रिकीकरण, मृदा परीक्षण, कृषी सल्ला आणि डिजिटल बाजारपेठेचा वापर यांमध्ये मर्यादा असल्यास उत्पादकता कमी राहते.

आदिवासी विकास विभागाच्या अहवालानुसार महाराष्ट्रातील आदिवासी शेतीमध्ये कमी तंत्रज्ञान व कमी निविष्टा वापरामुळे विविध पिकांची प्रति हेक्टर उत्पादकता कमी असल्याचे नमूद केले आहे.

#### 4.7 शेतीपूरक व्यवसायांचा अभाव

आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न केवळ शेतीवर अवलंबून राहिल्यास कृषी जोखीम वाढते. पशुपालन, कुक्कुटपालन, शेळीपालन, मधुमक्षिकापालन, प्रक्रिया उद्योग, लघुउद्योग आणि वनाधारित व्यवसाय यांचा विकास झाल्यास कुटुंबाला बहुआयामी उत्पन्न संरचना मिळू शकते.

यामुळे एका पिकाच्या अपयशाचा संपूर्ण कुटुंबाच्या उत्पन्नावर होणारा परिणाम कमी करता येतो.

#### 5. आर्थिक समस्यांचे परस्परसंबंध

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या समस्या स्वतंत्र स्वरूपाच्या नसून परस्परावलंबी आहेत.

अल्पभूधारणा → कमी उत्पादन → कमी उत्पन्न → कर्जाची गरज → कर्जबाजारीपणा → कमी गुंतवणूक  
→ कमी उत्पादकता

याचबरोबर,

सिंचनाचा अभाव → उत्पादन जोखीम → उत्पन्नातील अस्थिरता → कर्जफेडीची अडचण  
आणि,

बाजारपेठेची कमकुवतता → कमी विक्रीभाव → निव्वळ उत्पन्नात घट → भांडवलाची कमतरता  
अशा प्रकारे आर्थिक समस्या एक दुष्टचक्र निर्माण करतात.

### 6. शासकीय हस्तक्षेपाची भूमिका

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी उपयोजनेत कृषी व संलग्न व्यवसाय, ग्रामविकास, सिंचन, ऊर्जा, उद्योग आणि वाहतूक यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. 2025-26 साठी आदिवासी घटक कार्यक्रमाकरिता ₹21,495 कोटी नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आल्याची माहिती आदिवासी विकास विभागाने दिली आहे.

महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या आर्थिक शोषणापासून संरक्षण करण्यासाठी कायदे व संस्थात्मक यंत्रणा निर्माण केल्या आहेत. आदिवासी विकास महामंडळामार्फत काही कृषी व गौण वनउत्पादनांच्या खरेदीसाठी यंत्रणा कार्यरत असल्याचे शासनाच्या अहवालात नमूद आहे.

मात्र योजनांचा लाभ प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी माहिती, अर्ज प्रक्रिया, बँकिंग सुविधा, स्थानिक प्रशासन, कृषी विस्तार सेवा आणि बाजारपेठ यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

### 7. उपाययोजना व धोरणात्मक शिफारसी

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत दीर्घकालीन सुधारणा करण्यासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे आहेत :

1. लघु सिंचन प्रकल्प व जलसंधारण यांना प्राधान्य द्यावे.
2. अल्पभूधारकांसाठी सामूहिक शेती व Farmer Producer Organisations (FPOs) विकसित कराव्यात.
3. कमी खर्चाच्या व स्थानिक परिस्थितीला अनुरूप कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रसार करावा.
4. संस्थात्मक कृषी कर्जाची उपलब्धता वाढवून अनौपचारिक कर्जावरील अवलंबित्व कमी करावे.
5. शेतमालाच्या साठवणूक, प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धन सुविधा स्थानिक पातळीवर निर्माण कराव्यात.
6. आदिवासी शेतकऱ्यांना बाजारभाव, हवामान आणि कृषी तंत्रज्ञानाची डिजिटल माहिती उपलब्ध करून द्यावी.
7. शेतीसोबत शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि लघु प्रक्रिया उद्योग यांना प्रोत्साहन द्यावे.
8. पीकविमा व हवामान-आधारित विमा यांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
9. महिलांच्या स्वयं-सहायता गटांना कृषी प्रक्रिया व विपणनाशी जोडावे.
10. योजनांचे मूल्यमापन केवळ खर्चाच्या आधारे न करता प्रति कुटुंब उत्पन्नवाढ, उत्पादकता आणि कर्जनिर्भरता या निकषांवर करावे.

## 8. निष्कर्ष

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या या बहुआयामी आणि संरचनात्मक स्वरूपाच्या आहेत. अल्पभूधारणा, अपुरे सिंचन, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारपेठेतील अस्थिरता, कर्जाची समस्या आणि कृषी तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर या समस्या एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने केवळ कृषी उत्पादन वाढविणे पुरेसे नाही. उत्पादनक्षमता + कमी उत्पादन खर्च + स्थिर बाजारभाव + स्वस्त संस्थात्मक कर्ज + मूल्यवर्धन + शेतीपूरक रोजगार या सर्व घटकांचा एकात्मिक विकास आवश्यक आहे.

म्हणून नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी “उत्पादनकेंद्रित कृषी धोरणाऐवजी उत्पन्नकेंद्रित आणि उपजीविका-विविधीकरणावर आधारित कृषी धोरण” स्वीकारणे अधिक परिणामकारक ठरेल. जलसंधारण, सामूहिक शेती, FPO, मूल्यवर्धन, संस्थात्मक कर्ज आणि डिजिटल बाजारपेठ या उपायांचा एकत्रित वापर केल्यास आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक असुरक्षिततेत लक्षणीय घट करता येऊ शकते.

## संदर्भसूची

1. Census of India. (2011). Primary Census Abstract: Scheduled Tribes, Maharashtra – District Nanded. Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India.
2. Census of India. (2011). District-wise Scheduled Tribe Population, Maharashtra. Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India.
3. District Administration, Nanded. Demographic Information – Census 2011. Government of Maharashtra.
4. Commissionerate of Economics and Statistics, Maharashtra. (2024). District Social and Economic Review: Nanded. Government of Maharashtra.
5. Government of Maharashtra, Finance Department. (2024-25). Economic Survey of Maharashtra 2024-25.
6. Ministry of Statistics and Programme Implementation. NSS Report No. 587: Situation Assessment of Agricultural Households and Land and Livestock Holdings of Households in Rural India, 2019. Government of India.
7. Ministry of Statistics and Programme Implementation. NSS Report No. 588: All India Debt and Investment Survey, 2019. Government of India.
8. Tribal Development Department, Government of Maharashtra. Administrative Reports and Tribal Sub-Plan documents. Government of Maharashtra.
9. Tribal Development Department, Government of Maharashtra. Legislative Measures for Protection of Tribals from Economic Exploitation. Government of Maharashtra